

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS
2015 metai

1

LITHUANIAN INSTITUTE OF HISTORY

THE YEAR-BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

2015

1

Vilnius 2016

LITAUISCHES INSTITUT FÜR GESCHICHTE

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

2015

1

Vilnius 2016

Redakcinė kolegija:

Egidijus ALEKSANDRAVIČIUS
Vytauto Didžiojo universitetas

Jan JURKIEWICZ
Adomo Mickevičiaus universitetas Poznanėje

Zigmantas KIAUPA (pirmininkas)
Lietuvos istorijos institutas

Česlovas LAURINAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas

Ingė LUKŠAITĖ
Lietuvos istorijos institutas

Elmantas MEILUS (pirmininko pavaduotojas)
Lietuvos istorijos institutas

Jolita MULEVIČIŪTĖ
Lietuvos kultūros tyrimų institutas

Rimvydas PETRAUSKAS
Vilniaus universitetas

Edmundas RIMŠA
Lietuvos istorijos institutas

Jolita SARCEVIČIENĖ (sekretorė)
Lietuvos istorijos institutas

Vladas SIRUTAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas

Darius STALIŪNAS
Lietuvos istorijos institutas

Saulius SUŽIEDĖLIS
Milersvilio universitetas

Joachim TAUBER
Šiaurės Rytų institutas Liuneburge

Šio žurnalo straipsnių pavadinimai ir santraukos cituojami duomenų bazėse:
Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in:
HISTORICAL ABSTRACTS. AMERICA: HISTORY AND LIFE.
EBSCO Publishing

IN MEMORIAM

STANISŁAWAS ALEXANDROWICZIUS (1931 04 05 – 2015 04 09)

Po ilgos ir sunkios ligos Torunėje mirė 84 metų profesorius Stanisławas Alexandrowiczius, Lenkijos ir Vidurio Rytų Europos istorikams gerai žinomas šio regiono kartografijos ir socialinės bei ūkio istorijos (miestelių) tyrėjas. Tai vienas žymiausių vadinamosios Poznanės lituanistinės mokyklos atstovų, Varšuvos universiteto filiale, vėliau savarankiškame Balstogės universitete subūręs Palenkės tyrėjų grupę, o Mikolajaus Koperniko universitete savo mylimoje Torunėje – lituanistų grupę.

Profesorius S. Alexandrowiczius gimė 1931 m. balandžio 5 d. Vilniuje¹. Jo tėvas Bohdanas buvo teisininkas, valstybės tarnautojas, o mama Marija – mokytoja. Vėliau, tėvui pradėjus vadovauti Voluinės vaivadijos valdybos Politikos ir tautybių skyriui, 1938 m. šeima iš Vilniaus persikėlė į Lucką. Sovietų Sąjungai užpuolus Lenkiją, 1939 m. gruodžio mėn. tėvas Lucke buvo suimtas ir nužudytas. 1940 m. balandį dešimtmetis būsimasis profesorius su motina ir seserimis buvo ištremtas į Pavlodaro sritį Šiaurės Kazachstane. Į Lenkiją po šešerių tremties metų S. Alexandrowiczius grįžo 1946 m. kovo mėnesį – su motina, bet be dviejų „ne žmonių žemėje“ mirusių seserų. Apsigyveno Torunėje, ten 1950 m. baigęs licėjų, pradėjo studijuoti istoriją Mikolajaus Koperniko universitete. Mokėsi pas profesorius

¹ *Europa Orientalis. Polska i jej wschodni sąsiedzi od średniowiecza po współczesność. Studia i materiały ofiarowane Profesorowi Stanisławowi Alexandrowiczowi w 65 rocznicę urodzin*, Toruń, 1996 (čia paskelbta jo 1956–1996 m. darbų bibliografija).

Bronisławą Włodarską, Karolį Górską ir kitus. Baigęs pirmąją studijų dalį, 1953 m. perėjo į tuometinį Poznanės universitetą (nuo 1955 m. – Adomo Mickevičiaus universitetas) ir jį baigė 1955 m. gaudamas istorijos magistro laipsnį. Čia mokėsi pas garsius istorikus Gerardą Labudą, Kazimierzą Tymienieckį ir Henryką Łowmiańskį. Pastarasis, S. Alexandrowicziaus kraštietis (kilęs iš Vilniaus krašto, tarpukario metais dirbęs Vilniaus Stepono Batoro universitete), buvo jo Mokytojas, padaręs didžiausią įtaką jaunam žmogui.

Po studijų S. Alexandrowiczius pradėjo dirbti Poznanės vaivadijos valstybiniame archyve. Beveik tuo pat metu, 1955–1958 m., buvo Adomo Mickevičiaus universiteto Istorijos instituto TSRS tautų istorijos skyriaus, kuriam vadovavo H. Łowmiańskis, aspirantas (t. y. doktorantas). H. Łowmiańskio vadovaujamas parašė daktaro disertaciją „Baltarusijos ir Lietuvos miestelių ūkinės funkcijos XVI a. – XVII a. pirmojoje pusėje“, kurią apgynė 1960 m. Darbas dalimis buvo išleistas keturiuose skirtinguose žurnaluose, o visas – tik po 50 metų². Nuo tada ši „Baltarusijos ir Lietuvos“ (taip oficialiai buvo vadinama Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė) miestelių istorijos problematika tapo pagrindine Profesoriaus tyrimų sritimi. Bet baigęs disertaciją S. Alexandrowiczius ėmėsi tirti kitą sritį – XV–XVIII a. vidurio Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kartografiją. Ši tyrimų sritis greitai užvaldė Profesorių ir laikui bėgant jam tapo svarbiausia. Pirmoji šios srities publikacija paskelbta 1965 m., o habilitacinis darbas „Lietuvos D. K. kartografijos raida nuo XV a. iki XVIII a. vidurio“ buvo išleista 1971 m., nors gynimas įvyko po metų. 1973 m. S. Alexandrowiczius tapo docentu.

Svarbus lūžis Profesoriaus gyvenime įvyko 1977 m., kai iš Poznanės universiteto išvyko į Varšuvos universiteto filialą Balstogėje. Baigėsi pirmasis 23 metus trukęs mokslinio gyvenimo laikotarpis Poznanėje, kur S. Alexandrowiczius įgijo mokslinius laipsnius, subrendo kaip mokslininkas, suformulavo svarbias interesų sferas lituanistikos srityje. Antrasis Profesoriaus gyvenimo laikotarpis – 1977–1987 m., kai S. Alexandrowiczius dirbo Balstogėje: iš pradžių Varšuvos universiteto filiale, vėliau – savarankiškame Balstogės universitete, vadovavo Senovės ir viduramžių istorijos skyriui – taigi buvo savarankiškas vadovas universiteto struktūroje. Profesorius daugiausia tyrė Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kartografijos istorijos srities problematiką. Tiesa, šie tyrimai buvo pradėti Poznanėje (pirmoji publikacija paskelbta 1965 m.), bet išplėtoti būtent Balstogėje. Beveik kasmet, su labai retomis išimtimis, Profesorius skelbė kartografijos istorijos publikacijas.

Be to, Balstogėje jis tyrė Palenkės regiono istoriją. Išplėtęs daktaro disertaciją (1980), Profesorius parašė svarbų straipsnį apie Palenkės miestų tinklo susikūrimą. Bet svarbiausia, kad tuo laiku Balstogėje subūrė grupę istorikų, tyrinėjusių labai reikšmingą Lenkijai Palenkės regioną – savotišką jungtį tarp Lenkijos bei Lietuvos ir Rusios (Baltarusijos). Ir

² S. Alexandrowicz, *Studia z dziejów miasteczek Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Toruń, 2011.

nors 1987 m. Profesorius grįžo į Torunę, ryšys su Balstoge nenutrūko: 1995–2001 m. jis vėl dirbo Balstogės universitete.

Trečias, ne mažiau svarbus Profesoriaus karjeroje buvo Torunės laikotarpis, trukęs nuo 1987 m. iki mirties. Čia iki pensijos, į kurią išėjo 2001 m., būdamas 70 metų, S. Alexandrowiczius vadovavo Rytų Europos istorijos skyriui, kuris anksčiau vadinosi TSRS tautų istorijos skyriumi. Torunėje Profesorius gavo aukščiausius mokslininko titulą: 1989 m. – nepaprastojo profesoriaus, o 1994 m. – profesoriaus. Čia parengė mokslinius darbuotojus: lituanistus Tomaszą Kempą, Marzeną Liedke, Dorotą Michaluk ir kartografijos istorijos tyrėją Jarosławą Łuczyńską. Torunėje išleista knyga Profesoriaus garbei jo 65-ųjų gimimo metinių proga (1996 m.). 2011 m. išleista knyga „Studia z dziejów miasteczek Wielkiego Księstwa Litewskiego“ („Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės miestelių istorijos studijos“), kurioje į vieną vietą surinkti visi 1961–2004 m. Profesoriaus darbai apie miestelių istoriją. Ne mažiau svarbus ir antrasis, 1989 m. knygos „Rozwój kartografii Wielkiego Księstwa Litewskiego“ („Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kartografijos raida“) leidimas. Tai gerokai brandesnis ir išsamesnis darbas nei pirmas 1971 m. leidimas: pirmasis šio veikalų leidimas buvo 141 puslapyje, o antrasis – 278, taigi dvigubai didesnis. Atskirame aplanke yra 38 žemėlapių reprodukcijos, apie kurių daugumą anksčiau visai nebuvo žinoma. Todėl nieko nuostabaus, kad recenzentai antrąjį „Kartografijos“ leidimą vertina labai palankiai, dažnai netgi entuziastingai. Vėliau beveik iki gyvenimo pabaigos Profesorius tęsė kartografijos istorijos tyrimus ir iki 2001 m. parašė daugiau kaip 90 šios srities darbų³. Tyrimus vainikavo trečiasis knygos „Kartografia Wielkiego Księstwa Litewskiego od XV do połowy XVIII w.“ („Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kartografija nuo XV a. iki XVIII a. vidurio“) leidimas 2012 m. Šios itin kruopščiai grafiškai apipavidalintos, su daugybe žemėlapių reprodukcijų monografijos įvade Profesorius apibendrina ankstesnės istoriografijos vertinimus ir aptarė naujus kartografinius šaltinius, kurie leidžiant ankstesnius leidimus dar nebuvo žinomi.

Profesorius S. Alexandrowicziaus moksliniai lituanistikos darbai yra išskirtiniai. Bent dvejų sričių publikacijos vertos klasikos kūrinių vardo. Tokiais laikau nenykstančios mokslinės vertės darbus, be kurių neįmanomi moksliniai tyrimai, ir kurie turėtų būti visose mokslinėse bibliotekose. Ir nors kai kurie teiginiai, pavyzdžiui, dėl Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės vaivadijų ir pavietų ribų, laikui bėgant nepasitvirtino, tai nekeičia svarbiausių šio tyrėjo išvadų.

Kartografijos istorija ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės miesteliai taip glaudžiai susiję su Profesoriumi, kad gali būti laikomi jo vizitine kortele. Abiejose srityse S. Alexandrowiczui niekas neprilygsta, todėl vis naujos lenkų, lietuvių, baltarusių, ukrainiečių ir

³ J. O s t r o w s k i, Siedemdziesięciolecie urodzin Profesora Stanisława Alexandrowicza, *Polski Przegląd Kartograficzny*, 2001, t. 33, nr 2, s. 165–167.

kitų besidominčių šia problematika tyrėjų kartos remiasi klasikiniai Profesoriaus veikalais. Iš jų mokosi tyrimo metodų, sužino pagrindinius faktus ir gausią literatūrą šia tema, plėtoja, papildo ir taiso juose esančius teiginius.

2001 m. išėjęs į pensiją Profesorius pradėjo dirbti Torunės aukštojoje visuomeninės komunikacijos ir medijų mokykloje, reiškėsi ir daugelyje kitų visuomeninės veiklos sričių. Buvo visų miestų, kuriuose gyveno, mokslo draugijų narys: Poznanės mokslo bičiulų draugijos, Balstogės mokslo draugijos (ilgametis pirmininkas) ir Torunės mokslo draugijos. Veikė ir Lenkijos mokslų akademijos struktūrose: buvo Kartografijos istorijos grupės Varšuvoje narys ir pirmininkas.

Mažai kas žino, kad Profesorius Poznanėje buvo sklandytuvo pilotas, o 1971–1975 m. – Poznanės aeroklubo pirmininkas. Jis domėjosi aviacija ir istorija, ir taip atsirado straipsnių ciklas apie lenkų lakūnus Rusijoje Pirmojo pasaulinio karo metu.

2009 m. S. Alexandrowiczius apdovanotas Lenkijos Atgimimo Karininko Kryžiaus ordinu.

Su visais bičiuliais, artimesniais ir tolimesniais, Profesorius S. Alexandrowiczius buvo ypač nuoširdus ir paslaugus, nepralenkiamas pašnekovas.

Grzegorz B ł a s z c z y k

Iš lenkų kalbos vertė Irena Tumelytė

VYTAUTAS LESČIUS (1932 06 20 – 2015 04 20)

2015 m. balandžio 20 d. Vilniuje mirė buvęs ilgametis Vilniaus universiteto Istorijos fakulteto dekanas, humanitarinių mokslų daktaras, docentas Vytautas Lesčius. Jis sulaukė garbingo amžiaus, bet žodžiai „per ankstyva mirtis“ jo atžvilgiu nebūtų tik retorinė frazė. V. Lesčius aktyviai dirbo mokslinį darbą, dar 2015 m. pradžioje rinko medžiagą Lietuvos centriniame valstybės archyve. Iki 1990 m. Docentas buvo vienintelio Lietuvoje universiteto Istorijos fakulteto dekanas, o per paskutinius 25-erius savo gyvenimo metus tapo vienu žymiausių Lietuvos kariuomenės istorijos tyrinėtojų. Trijų monografijų ir daugybės straipsnių autorius V. Lesčius patvirtino nuomonę, kad istoriko

mokslinei veiklai nėra amžiaus ribos.

Vytautas gimė Nepriklausomoje Lietuvoje, Ukmergės apskrities Deltuvos valsčiaus Buzų kaime, ūkininkų Jono – Lietuvos kariuomenės 1919 m. savanorio – ir Elžbietos šeimoje. Dar kūdikystėje Vytukas neteko tėvo, kuris, tarnaudamas pasienio policijoje, tragiškai žuvo 1933 m. Motina liko su dviem mažamečiais sūnumis. Vyresniajam Broniui buvo tik aštuoneri metai. Šeimos gyvenimas tapo sunkus, ypač nuo 1940 m., kai jį neteko valstybės paramos dėl žuvusio vyro ir tėvo. Vytukui teko dirbti įvairius ūkio darbus, padėti motinai ir vyresniajam broliui. Mokėsi jis Laičių pradžios mokykloje, o nuo 1944 m. rugsėjo – Ukmergės gimnazijoje (I vidurinėje mokykloje). Sunkių ir tragiškų pokario metų gimnazistas V. Lesčius brandos atestatą gavo 1950 m. vasarą. Nors svajoto apie aukštąjį mokslą, dėl lėšų trūkumo pradėjo dirbti mokytoju gimtajame Ukmergės krašte: vienerius metus Balelių, antrus – Liukonių pradinėse mokyklose.

Sutaupęs šiek tiek pinigų, 1952 m. rugsėjį V. Lesčius pradėjo studijuoti istoriją Vilniaus universiteto Istorijos-filologijos fakultete. Gabumai ir įtemptas sistemingas darbas lėmė, kad jau pirmame kurse jis 5 semestrinius egzaminus išlaikė penketais ir tik vieną – ketvertu. Vėliau visuose kursuose – visus egzaminus penketais, tad antrame semestre

gautas ketvertas buvo vienintelis per visus studijų metus. Po pirmo kurso pablogėjus sveikatai, V. Lesčius vieneriems metams išėjo akademinį atostogų, kurių metu dirbo mokytoju Širvintų vidurinėje mokykloje. Grįžęs studijuoti, 1958 m. pavasarį sėkmingai apgynė diplominį darbą ir netrukus gavo istoriko ir vidurinės mokyklos istorijos mokytojo diplomą su pagyrimu. Kaip diplomuotas specialistas V. Lesčius tęsė pedagoginį darbą pradžioje Širvintų rajono Liaudies švietimo skyriaus metodinio kabineto vedėju, o 1959–1963 m. Čiobiškio specialiosios mokyklos-internato direktoriaus pareigose. 1963 m. naujus mokslo metus pradėjo būdamas Ignalinos I vidurinės mokyklos direktoriumi, bet jau lapkritį buvo paskirtas Ignalinos rajono Liaudies švietimo skyriaus vedėju. Tačiau įgijusį didelę gyvenimišką ir pedagoginę patirtį V. Lesčių traukė Alma Mater.

Atsisakęs daugelio pedagogų karjeros viršūne laikomų solidžių pareigų, V. Lesčius 1964 m. rudenį įstojo į Vilniaus universiteto Istorijos-filologijos fakulteto aspirantūrą. 1967 m. aspirantūros laikui pasibaigus, gabus ir energingas V. Lesčius buvo paliktas asistentu tuometinėje TSRS istorijos katedroje, o 1970 m. paskirtas naujai suformuoto Istorijos fakulteto prodekanu. 1971 m. pavasarį jis apgynė istorijos mokslų kandidato disertaciją „Vietinių darbo žmonių deputatų tarybų veikla vystant liaudies ūkį Tarybų Lietuvoje 1953–1965 metais“. Dabar disertacijos tema gali atrodyti keistai, bet reikia turėti omenyje du dalykus: pirma, deputatų tarybų vykdomieji komitetai realiai atlikdavo nemažai vietinės valdžios funkcijų; antra, darbas rengiant disertaciją, nesvarbu kokia jos tema, išmoko naudotis šaltiniais, rašyti rišlų tekstą. Kitaip tariant – istoriko amato. V. Lesčius įgytų įgūdžių nepamiršo, pritaikė juos, kai galėjo atsidėti moksliniam darbui, kuris jį traukė, buvo, kaip sakoma, „prie širdies“. Tam galimybės atsivėrė 1990 m., o ligi tol V. Lesčius nebevystė disertacijos tematikos, nes nieko originalaus negalima buvo pateikti ir publikuoti.

Jis susikoncentravo į pedagoginį ir administracinį darbą Istorijos fakultete. 1973 m. V. Lesčiui buvo suteiktas mokslinis docento vardas, o 1976 m. jis išrinktas Lietuvos (TSR) istorijos katedros vedėju. Tų pačių metų lapkričio mėnesį docentui K. Sinkevičiui pasitraukus iš dekano pareigų rašyti daktaro disertacijos, prodekanas V. Lesčius buvo išrinktas Istorijos fakulteto dekanu. Šias pareigas jis ėjo ligi 1989 m. pabaigos, o Lietuvos istorijos katedrai vadovavo iki 1987 m. rudens. Per V. Lesčiaus vadovavimo fakultetui metus jame studijavo šimtai istorikų, bibliotekininkų, žurnalistų, psichologų ir tikriausiai jie geru žodžiu mini savo Dekaną. Manau, taip pat ir dauguma tuometinių fakulteto dėstytojų. Vertėtų pacituoti žinomo fotografijos specialisto V. Juodakio žodžius, pasakytus Žurnalistikos katedros posėdyje 1976 m. lapkričio 5 d., svarstant V. Lesčiaus kandidatūrą dekano pareigoms: „Doc. V. Lesčius yra ramių nervų, išlaikyto elgesio pedagogas. Kiek dirbu fakultete, nesu matęs jo supykusio ar kokių rūpesčių išvesto iš pusiausvyros, nors problemos būtų pačios painiausios. Per penkerius metus būdamas kuratoriumi, ne kartą kreipiausi į prodekaną V. Lesčių dėl savo studentų, ir nebuvo nei vieno atvejo, kad

jis atidžiai neišklausytų, neįsigilintų į reikalo esmę ir nepadėtų, jeigu buvo pagrindas padėti ar išgelbėti studentą. Tai rodo didelį pedagoginį V. Lesčiaus taktą ir rūpestingumą.“ Toks V. Lesčius liko ir vadovaudamas fakultetui kaip dekanas. Norėčiau paminėti ir diplomatinius V. Lesčiaus sugebėjimus, kurie buvo svarbūs bendraujant su universiteto vadovybe, pirmiausia tuometiniu prorektoriumi mokymo reikalams B. Sudavičiumi. Dar vertėtų paminėti pareigingumą (dekanas savo kabinete būdavo dar prieš užsiėmimų pradžia) ir taktišką reiklumą fakulteto darbuotojų atžvilgiu.

Pasitraukęs iš administracinio darbo Docentas iki 2005 m. birželio dirbo Naujųjų amžių ir Naujosios istorijos katedrose. Keletą metų buvo Istorijos fakulteto mokslinės tarybos nariu, prisidėjo prie jo pertvarkos ir drauge sugebėdavo paveikti radikalius reformatorius, kurie gerbė jo patirtį, atsisakyti kai kurių pernelyg ekstravagantiškų sumanymų. Tačiau didžiausią dėmesį V. Lesčius skyrė moksliniam darbui, galima sakyti, jam pasišventė. Net ir turėdamas rimtų sveikatos problemų, jis noriai dirbo archyvuose, rinko medžiagą jį dominusia tematika. Žinoma, kad darbas archyvuose ne visada duoda gausių vaisių publikacijų pavidalu. V. Lesčiui tas netaikytina. Jis – trijų solidžių monografijų autorius: „Lietuvių karių tautinis sąjūdis Rusijoje 1917–1919 m.“ (išleista 1992 m.); „Lietuvos kariuomenė 1918–1920 m.“ (1998 m.) ir „Lietuvos kariuomenė Nepriklausomybės kovose 1918–1920 m.“ (2004 m.). Man teko garbė būti pastarosios monografijos recenzentu. 1998 m. išleistoje monografijoje V. Lesčius įdėjo jaudinančią dedikaciją: „Skiriu savo Tėvo, Lietuvos kariuomenės savanorio, Nepriklausomybės kovų dalyvio, vėliau pasieniečio, paaukojusio gyvybę už krašto laisvę, atminimui.“ Šie žodžiai turbūt paaiškina susidomėjimo Lietuvos kariuomenės istorija motyvus. Juk V. Lesčiui akademinė karjera jau mažai, o nuo 2005 m. išėjus į pensiją – visiškai neberūpėjo. Tačiau beveik iki pat gyvenimo pabaigos jis dirbo archyvuose, skelbė straipsnius „Karo archyve“ ir kituose leidiniuose. Jo darbai, parengti naudojant Lietuvos archyvų medžiagą, kuri nebuvo prieinama išėivijos autoriams, rašiusiems apie Lietuvos kariuomenę bei nepriklausomybės kovas 1919–1920 m., turi didelę mokslinę vertę.

Šviesus Vytauto Lesčiaus – puikaus vadovo, kilnaus ir drauge paprasto žmogaus bei mokslininko – atminimas visada išliks jo buvusių studentų ir kolegų istorikų atmintyje.

Algis K a s p e r a v i č i u s

ROMUALDUI OZOLUI ATMINTI (1939–2015)

2015 m. balandžio 6 d. mirė Romualdas Ozolas – istorinė asmenybė, politinis mąstytojas, vienas ryškiausių XX a. pabaigos Lietuvos Respublikos nepriklausomybės atstatymo ideologų ir organizatorių, gebėjusių suburti, išjudinti bendram siekiui ir veiksmui didelę dalį tautos. Taurus, sąžiningas, išmintingas žmogus, besąlygiškai atsidėjęs nepriklausomos Lietuvos kūrimui. Jis skvarbiu žvilgsniu sekė atkurtosios valstybės būtį, vertino situaciją, gebėjo atpažinti grėsmes, budėjo Lietuvos kelyje, perspėjo apie pavojus. Su jais teks gyventi mūsų kartos ir kitos kartos mąstantiesiems. R. Ozolas paliko kitokios Lietuvos ateities viziją, naują siekiamybę – ne vartotojiškos visuomenės, bet tautinės valstybės, gebančios išlikti globalizacijos sąlygomis, mąstančios visuomenės, o ne mechaniškai perimančios pavyzdžius iš užsienio valstybių, gyvenančios savą gyvenimą, išlaikančios savivertę, orumą ir savitą kelią; jungiančios laisvas, mąstančias asmenybes, išlaikiusias gebėjimą bendradarbiauti, saistomas kalbos, emocinių ryšių, istorinės atminties ir patyrimo.

R. Ozolas, 1962 m. tapęs diplomuotu Vilniaus universiteto lituanistu, pasuko į kultūrinę veiklą: 1965–1968 m. buvo „Kultūros barų“ redakcijos atsakingasis sekretorius, skyriaus redaktorius. Vilniaus universiteto filosofams 1968 m. pradėjus leisti filosofijos žurnalą „Problemos“, jis tapo žurnalo redaktoriumi ir kartu 1968–1973 m. studijavo filosofijos doktorantūroje Vilniaus universitete, 1973–1989 m. Vilniaus universitete dėstė filosofijos disciplinas. 1975–1980 m. dirbo Lietuvos TSR ministrų tarybos sekretariate, o 1980–1989 m. – „Minties“ leidyklos vyriausiojo redaktoriaus pavaduotoju. Kaupiamą leidėjo, leidinių organizatoriaus, vadybinę patirtį R. Ozolas pasitelkė ugdydamas skaitančios Lietuvos visuomenės mentalitetą: šį siekį sėkmingai vykdė „Problemos“ žurnalas. Jis skaitytojo apmąstymams pasiūlė ne vieną filosofijos temą ar klausimą, stengėsi netapti indoktrinacijos įrankiu ir siaurinti melo ir veidmainystės ribas. Parašė ir 1988 m. išleido

jaunajam skaitytojui skirtą knygą „Pasakojimai apie filosofus ir filosofiją“, kurioje labai gyvai ir kondensuotai aprėpė pagrindinius filosofijos klausimus, keltus nuo antikos iki XX a. imtinai. Kartu su filosofų grupe sudarė ir išleido lietuvių kalba filosofijos istorijos chrestomatiją, kuri padėjo pagrindus filosofijos studijoms. „Filosofijos leidyba – tai pasirėmimas tūkstantmete patirtim, tai dvasios stuburkaulio auginimas ir tvirtinimas, kuris pasirodė buvęs ir tebesąs labai svarbus mūsų nepriklausomybės atkūrimo veiksnys,“ – vertino vėliau tą veiklą pats R. Ozolas.

Nuolatinis įtemptas mąstymas apie Lietuvos likimą ir jos žmones, nenuilstanti kūrybiškos minties versmė ir veiklos idėjų gausa būrė apie Romualdą asmenybes, siekias pakeisti Lietuvos būvį. Nuo 1985 m. R. Ozolas pasinėrė į įvairių visuomeninių būrelių veiklą, gebėjo pats telkti žmones apie idėją. Besiustruktūruojant ir įsisiūbuojant Sąjūdžiui, jis buvo vienas pagrindinių jo ideologų. Kartu su keliais bendraminčiais 1988 m. pirmomis birželio dienomis iškristalizavo pirminę organizacinę Sąjūdžio instituciją – iniciatyvinės grupės struktūrą. Kai atėjo laikas įsiūbuoti žmones didelio masto veiklai, jis sugebėjo išnaudoti kiekvieną progą, siūlydamas žmonėms atlikti savimonę liudijantį veiksma, pavyzdžiui, viešame renginyje sugiedoti Lietuvos himną ir taip atvirai išdrįsti žengti žingsnį savivokos, apsisprendimo ir Lietuvos valstybės atkūrimo link. Kūrė ir redagavo pagrindinius Sąjūdžio dokumentus, suorganizavo Sąjūdžio laikraštį „Atgimimas“, subūrė iš idėjos dirbančius žmones, buvo jo vyriausiasis redaktorius. Mitinguose buvo tribūnas, kurio kiekvieną mintį gaudė šimtatūkstantinė auditorija. Ir ši mintis vedė į suvokimą, kad būtina atkurti nepriklausomą Lietuvos valstybę. Po kurio laiko vertindama R. Ozolo veiklą sąjūdžio iniciatyvinėje grupėje (jo 50-mečio proga), bendradarbė Audronė Urbonaitė daugelio kolegų nuomonę išreiškė jį pavadindama „Sąjūdžio teoretiku, sąžine“. Jo bendradarbiai svarstė, kodėl būdamas Sąjūdžio lyderiu jis nedėjo pastangų, kad gautų deramas pareigas, kai jos buvo pradėtos formuoti, ir pats traukėsi į šalį. R. Ozolo motyvus gali paaiškinti jo savybė – gebėjimas semtis išminties iš istorijos ir valia istorinę patirtį pritaikyti sau: jis žinojo, kad gana daug prasmingų idėjų ir visuomenės judėjimų sužlugdė varžybos dėl lyderiavimo. Gebėjimas neiti rungimosi keliu ir gyvenimą skirti pagrindiniam, svarbiausiam – nepriklausomos Lietuvos atstatymui ir jos kūrimui – yra didelio masto nesavanaudiškos istorinės asmenybės bruožas.

R. Ozolas nuo pirmųjų valandų atstatinėjo Lietuvos valstybę: 1988–1990 m. buvo Lietuvos Sąjūdžio iniciatyvinės grupės narys, Sąjūdžio seimo tarybos vicepirmininkas; 1989–1990 m. – LTSR Aukščiausios Tarybos deputatas, 1991 m. kovo 11 d. – Lietuvos Nepriklausomybės Akto signataras; 1990–1991 m. – pirmosios vyriausybės ministro pirmininko pavaduotojas, 1992–2000 m. – Lietuvos Respublikos seimo narys. Ėmėsi sunkių valstybinių pareigų: 1990–1993 m. buvo Lietuvos valstybinės regionų problemų komisijos pirmininkas, Lietuvos Respublikos valstybinių derybų su SSRS ir su Rusija narys ir kt.

1973–1990 m. R. Ozolas buvo Sovietų Sąjungos komunistų partijos narys. Aktyviai dalyvavo Lietuvos komunistų partiją atskiriant nuo Sovietų Sąjungos komunistų, bet 1990 m. iš jos pasitraukė. Struktūruojantis partijoms Lietuvoje, jo nuomone, trūko užimančios centrinės pozicijos, todėl nuo 1992 m. buvo vienas pagrindinių Lietuvos centro judėjimo organizatorių, nuo 1993 m. jam vadovavo – buvo Lietuvos centro sąjungos pirmininkas. Lietuvai įstojus į Europos Sąjungą, ėmėsi telkti mintį apie Lietuvos – tautinės valstybės – bruožų išlaikymą globalizacijos sąlygomis, ieškojo organizacinių formų šiam siekiui paremti: 2008 m. buvo vienas Lietuvių tautinio centro kūrėjų, nacionalinio susivienijimo „Už Lietuvą Lietuvoje“ apskritojo stalo pirmininkas, 2012 m. pradėjo leisti žurnalą „Nepriklausomybės sąsiuviniai“, buvo jo vyriausiasis redaktorius. Tačiau paskutiniaisiais gyvenimo metais, kaip pats rašė, buvo „laisvasis šaulys“.

R. Ozolo asmenybė istorikams yra ypač reikšminga ir dar vienu požiūriu. Jis parengė ir išleido keturias knygų serijas apie XX a. antrosios pusės istoriją ir valstybės atkūrimą. Pirmoji – keturios studijų ir amžininko apmąstymų knygos: „Atgimimo ištakose“ (1970–1980), „Išsivadavimas“ (1971–1984), „Kelias į nepriklausomybę: Lietuvos Sąjūdis“, „Valstybės atkūrimas: Lietuvos parlamentas“ (1990–1992). Šios knygos – autoriaus studijos ir įžvalgos, paremtos kasmetiniais užrašais apie Lietuvos nepriklausomybės atstatymo idėjos brendimą ir jos įgyvendinimą. Antroji serija – trys knygos „Lietuva: Istorija karštomis pėdomis“ (1990–1993, 1994–1997, 1998–2000), kuriose kronikos principu dėstomi politiniai įvykiai ir jų apmąstymai, savaitinės politinio gyvenimo apžvalgos ir įžvalgos.

Trečiąją seriją sudaro devynios knygos – metiniai valstybės politikos veiklos apibūdinimai: keturios „Lietuva: politiniai metų portretai“ (2001, 2002, 2003, 2004), kitos penkios: „Į saulėlydžių krantą: Lietuvos gyvenimo Europos Sąjungoje užrašai“ (2004–2005), „Paskui greičiausią pelną“ (2006–2007), „Nepriklausomybė alternatyvų neturi“ (2008), „Ant imperijos slenksčio“ (2009), „Per lėtinį bankrotą“ (2010) – Lietuvos gyvenimo ES užrašai, faktai ir apmąstymai. Autorius labai kritiškai vertino Europos Sąjungos sandarą, jos kryptį remtis vartotojiška visuomene, mažinti tautinių valstybių reikšmę. Ketvirtoji serija – trys dienoraščių, kuriuos autorius vadina metafiziniais, užrašų knygos: „Žvaigždės blėsta auštant“ (I–II knygos, 1987–1990 m. užrašai), „Aušros raudoniai: sugyvenimai“ (1990–1992 m. užrašai) ir „Supratimai“ (fragmentai iš 1956–2006 m. dienoraščių).

Šios knygos yra neįkainojami šaltiniai istorikams. Jos apima ilgą 1956–2010 m. laikotarpį, paremtos dienoraščių įrašais, neretai įvykiai ir jų vertinimai pateikiami kronikos principu, įvykių dėstymas ir įžvalgos neužklojamos atminties netikslumo ir nėra koreguojamos vėliau išgyvento laiko interpretacijų. Autorius – intelektualas, plataus kultūrinio ir politinio akiračio politinis mąstytojas, buvęs įvykių sukuryje ir ne vieną jų inspiravęs, įžvelgęs daugelį procesų. Dienoraščių įrašų forma – „gyvoji ieškančiojo mintis“, ja fiksuojami kultūrinės raidos, politinės veiklos faktai ir jų apmąstymai. Autoriaus

akiratyje – okupuotos sąmonės apraiškos, siekiai „visuomeniškumo link pastūmėti mūsų sąmonės brandą“, savivokos reikmės. R. Ozolo knygos – neprilygstamas istorinis šaltinis sovietinės visuomenės mentaliteto pokyčiams tyrinėti, Nepriklausomos Lietuvos atkūrimo idėjos brandai ir sklaidai pažinti, Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo eiga.

R. Ozolas gyveno nuolat ieškodamas, bandydamas suprasti, rasti sprendimus. Dar per mažas laiko atstumas, kad įvertintume asmens mastą. Bet Lietuvoje laikas istorinėms asmenybėms, kaip liudija patyrimas, yra nevienareikšmis: vienus bandome suprasti ir sugebame vertinti, o kitus užmirštame neįsigilinę, jų reikšmės nesuvokę, ir taip praradami daug galimybių kurti ateitį. R. Ozolas rašė: „Didžiausias ir vienintelis mano troškimas – kad lietuviai pagaliau atrastų Lietuvą.“ Mums vertėtų išgirsti šį norą. Sunku tyrinėti Lietuvą – ne karo grobį, ne okupuotą teritoriją ir visuomenę, ne galingesniųjų interesų raiškos lauką, o pamatyti ją kaip savarankišką istorijos subjektą, su savais nacionaliniais interesais, su visais jos gyvenimo ir raidos posūkiomis, sėkmėmis ir šėšeliais, gyvenančią kartu su kitomis šalimis.

Ingė Lukšaitė